

САЩ и Балканите в края на XIX и началото на XX в.

Пламен С. Цветков

Когато първите американски мисионери пристигат на Балканите през първата половина на XIX в., Съединените щати са все още периферна, макар и бързо развиваща се държава. Във всеки случай доктрината, която американският президент Джеймс Монроу оповестява през 1823 г., е очевиден израз на страховете, типични за една малка страна пред домогванията на великите сили. Тя е отговор на намерението на Русия, Австрия и Прусия да помогнат на Испания да си възвърне властта върху Южна Америка, както и на плановете на Русия да разшири владенията си в Америка, като тръгне от Аляска, която е вече под скиптъра на руския самодържец. Притиснат от тези експанзионистични замисли, Монроу разгласява, че занапред Северна и Южна Америка няма да могат *“да се смятат за обект на бъдеща колонизация от никоя европейска сила”* и че всяка намеса срещу независимостта на токущо освободилите се латиноамерикански републики ще се възприема като враждебно действие срещу САЩ. В замяна на това Съединените щати нямало да участват *“във войните на европейските сили”* или *“в работи, които се отнасят до тях”*.¹

След войната между Севера и Юга през 1861-1865 г. САЩ преживяват невероятен стопански и демографски подем, придружен и от непрекъснат поток от имигранти. Ускорено се заселва цялата територия от Атлантическия до Тихия океан. В края на XIX в. Съединените щати вече държат 23,6% от световното промишлено производство, а през 1913 г. делът им в световната индустрия достига до 32 процента. С други думи, в навечерието на Първата световна война САЩ не само се превръщат в най-мощния стопански фактор

¹A.Nevins, H.St.Commager, J.Morris. A Pocket History of the United States. New York, Pocket Books, 1992, pp.158-159.

на планетата, но спокойно биха могли да се окачествяват като свръхсила, макар че този термин влиза в употреба едва през втората половина на ХХ в.²

Първите американски президенти през ХХ в. и на първо място Уилям МакКинли, Тиъдър Рузвелт и Удроу Уилсън определено си дават сметка, че мощта на страната им налага подобаваща роля в световната политика, която е несъвместима с тесните рамки на доктрината Монроу. Наистина тази доктрина предвижда дейна намеса на САЩ в конфликтните точки на американския континент, но за да спре по-нататъшното разпокъсване на Китай на зони на влияние между отделните европейски сили, което засяга и американските търговски интереси, държавният секретар Джон Хей изисква от Русия, Германия и Франция да обещаат да не въвеждат в своите сфери специални мита, пристанищни такси и железопътни тарифи. Без оглед на резервите, които се съдържат в отговорите на трите европейски държави, Хей прогласява в началото на 1900 г., че е постигнато съгласие за една политика на *“отворените врати”* в Китай. През 1904 г. Тиъдър Рузвелт уточнява на свой ред, че в съответствие с доктрината Монроу Съединените щати ще трябва понякога да действат като международна полицейска сила в западното полукълбо, за да изпреварват намесата на европейските сили в една или друга латиноамериканска страна поради невъзможност или нежелание на такава страна да изплаща дълговете си. В атмосферата на изостряща се борба между великите сили за преразпределяне на колониите Т. Рузвелт формулира външнополитическото поведение на САЩ по следния начин: *“Говори нежно, но си носи една голяма тояга.”*³

Тъжният парадокс в този момент е, че след като са възникнали в резултат на една антиколониална революция, Съединените щати са започнали да придобиват чертите на колониална сила, наред със световни държави като Великобритания, Франция, Нидерландия, Белгия, Германия и т.н. Най-очевидният израз на тази трансформация е войната срещу Испания, която

²П.Кенеди. Възход и падение на великите сили. Т.1. София, Издателство на Министерството на отбраната “Св.Георги Победоносец”, 1997, с. 232.

³A.Nevins, H.St.Commager, J.Morris. Op.cit., pp.367-373.

избухва през 1898 г. в името на освобождението на Куба от испанска власт, но завършва с присъединяването на Филипините и Пуерто Рико към САЩ. През същата 1898 г. Вашингтон налага администрацията си и върху Хавай. Наистина, след като Испания е победена, Куба получава своята независимост, но под американски диктат в конституцията на страната са вмъкнати разпоредби, които са фактически несъвместими със статута на една суверенна държава. Така на кубинското правителство му се забранява да сключва договори, застрашаващи новопридобития суверенитет. Хавана не трябва също така да поема външни дългове, надхвърлящи възможностите за изплащането им, а на САЩ им се позволява да се намесват за закрилата на кубинската независимост. Кубинците се задължават също така да продават или да дават под наем на Съединените щати земя за военноморски бази и за места за товарене на въглища.⁴

Може би най-скандалното е, че през 1901 г. едно решение на Върховният съд възпроизвежда колониалната практика на европейските сили – според решението една територия може да бъде под юрисдикцията на САЩ, но без да се прилагат спрямо жителите на такава територия абсолютно всички разпоредби на американската конституция. С други думи, “недозрелите” народи може и да нямат еднакви права с гражданите на САЩ по същия начин, по който народите под зависимостта на европейските колониални империи трябва тепърва да “узряват” за демокрация и суверенитет. Все пак новоизгряващият колониализъм на САЩ се натъква на остри критики от страна на широки обществени кръгове, а и американските колониални владения са несравнено по-скромни от тези на Великобритания, Франция и дори на Нидерландия. Твърде ограничен е и обхватът на колониите на Германия и Япония, но тези две сили енергично се стремят към преразпределяне на владенията, докато САЩ се застъпват за постепенна деколонизация и предлагат като първа крачка премахването на митническите прегради между колониалните империи. Филипините и Пуерто Рико се

⁴ W.Langer. An Encyclopedia of World History. Boston, Houghton Mifflin Company, 1980, p. 827.

завладяват с твърдото обещание за бъдеща независимост и Филипините действително я получават след Втората световна война, докато порториканците предпочитат да си останат територия, но не и щат на САЩ. Това им дава неоченимото предимство да бъдат на практика равноправни с американските граждани, но като плащат забележимо по-малко данъци. Едностранната политическа и стопанска обвързаност със САЩ осигурява пък на кубинците приличен стандарт, който е скоростивно сринат след 1959 г. от кървавите комунистически експерименти на Фидел Кастро.⁵

Без оглед на недотам лицеприятните аспекти на американската колониална политика, САЩ продължават да изпъкват и в края на XIX и началото на XX в. като една от държавите, осигуряващи на своите граждани най-големи права и свободи и най-големи възможности за личностна реализация. Още през 30-те години на XIX в. се въвежда всеобщото избирателно право за всички пълнолетни бели мъже, а в резултат на гражданската война от 1861-1865 г. е премахнато робството и освободените афроамериканци се изравняват по права с всички останали граждани на САЩ, макар че реалното расово равноправие ще се осъществи едва през втората половина на XX в. В последните две-три десетилетия на XIX в. все повече щати дават избирателни права и на жените, което се възприема на федерално равнище с деветнадесетата поправка на конституцията, одобрена през 1920 г.⁶

Любопитното е, че вътрешнополитическото развитие поне на някои балкански страни върви в синхрон с напредъка на САЩ по пътя към разширяването на основните права и свободи на личността. След един преврат, който води до детронацията на крал Отон и до възцаряването на Георги I от Глюксбургската династия, гърците одобряват през 1864 г. нова конституция, която въвежда всеобщото избирателно право за всички пълнолетни мъже и отговорност на изпълнителната власт пред еднокамерния

⁵ Пак там, с.827-828; A.Nevins, H.St.Commager, J.Morris. Op.cit., pp.366-367; Ст.Куртоа, Н.Верг, Ж.-Л.Пание, А.Пачковски, К.Барточек, Ж.-Л.Марголен. Черната книга на комунизма. Б.м., "Прозорец", б.д., с.603-620.

⁶ A.Nevins, H.St.Commager, J.Morris. Op.cit., pp.158-174, 216-235, and 312-347; Fr.L.Schoel. Histoire des Etats-Unis. Paris, "Payot", 1965, pp.231-233.

парламент. Подобна система се утвърждава и в България с конституцията, приета от Учредителното събрание в Търново през 1879 г. Така Гърция и България стават четвъртата и съответно петата парламентарна демокрация в света след САЩ, Швейцария и Франция, опряна на всеобщото избиращо право и на равното, пряко и тайно гласуване.⁷

Известен синхрон между САЩ, от една страна и България и Гърция, от друга, се забелязва и в пороците на тогавашната, пък и не само на тогавашната демокрация, а именно корупцията, изборните фалшификации и насилието на политическите борби. В тази насока саркастичните произведения на Марк Твен за американската политическа действителност не се различават съществено от фейлетоните на Алеко Константинов за българската партизанщина. До Първата световна война в САЩ са убити трима президенти, в България – двама премиери, а в Гърция - един. През 1865 г. Ейбръхъм Линкълн е застрелян от един фанатичен привърженик на Юга, който е на път да капитулира пред Севера в гражданската война, избухнала през 1861 г. През 1881 г. един човек, недоволен от това, че му е отказана държавна служба, ранява смъртоносно президента Джеймс Гарфийлд, което подсказва, че не само в Гърция и България, но и в Съединените щати е имало глад за държавна работа или поне за държавни поръчки. Най-сетне през 1901 г. един анархист убива Уилям МакКинли, чийто пост се поема от дотогавашния вицепрезидент Тиъдър Рузвелт. За отбелязване е все пак, че към това време проблемът с освобождаването на държавните служители от зависимостта им от политическите партии или коалиции на власт е горе-долу решен със съответните закони както в САЩ, така и в Гърция и България.⁸

Никак не е за подценяване обаче, че в Гърция и България политическите убийства са предизвикани в много по-голяма степен от националистични страсти и външна намеса, отколкото е в случая със САЩ.

⁷ Н.Данова, А.Христакудис. История на нова Гърция. София, “Абагар Пъблишинг”, 2003, с.156-159; Пл.С.Цветков. България и Балканите от древността до наши дни. Варна, “Зограф”, 1998, с.368-375.

⁸A.Nevins, H.St.Commager, J.Morris. Op.cit., pp.228 and 352; Fr.L.Schoel. Op.cit., p.159.

През 1895 г. Стефан Стамболов е съсечен от една терористична група, формирана и финансирана от Азиатския департамент на руското външно министерство посредством така наречените “славянски дружества”, тъй като Стамболов изпъква като главната пречка срещу руските домогвания спрямо България. Убийството на гръцкия премиер Теодорос Дилиянис през 1905 пък става в бурната атмосфера на страстите, разпалени от поредното въстание в Крит за отхвърляне на османското върховенство и за съединението на острова с Гърция. Единствено застрелването на българския министър-председател Димитър Петков през 1907 г. напомня за трагичната смърт на американския президент Гарфийлд, тъй като българският министър-председател е убит от един уволнен държавен служител.⁹

Дълго време Балканите са в периферията на американската външна политика и по-скоро се предопределят от връзките на САЩ с Великобритания и Русия. По време на войната между Севера и Юга през 1861-1865 г. големите държави се придържат официално към неутралитет, но донякъде парадоксално парламентарна и конституционна Великобритания и най-вече британските консерватори са по-благоклонни към робовладелия Юг, докато самодържавна Русия симпатизира на либералния Север. Редица автори отдават тази симпатия на факта, че самият руски цар Александър II премахва крепостното робство в собствената си страна през 1861 г. Подир победата на Севера това съдейства за по-нататъшното превъзможване на някогашното недоверие на Съединените щати към агресивните планове на Русия в Америка. Както изглежда обаче, и Александър II си дава сметка, че поради скромния си флот Русия може да осъществява само териториална експанзия, но няма сили да владее отвъдморски земи. Така или иначе, през 1867 г. Русия продава на САЩ единствената си американска колония, а именно Аляска, за сумата от 7 200 000 долара.¹⁰

⁹ Р.Симеонова. Организации за подпомагане на македонските българи (1878-1894) (дисертация). София, 1998, с.190-192; Б.Йелавич. История на Балканите. Т.2. София, “Амат-Ах”, 2003, с.48; Пл.С.Цветков. Цит.съч, с. 434.

¹⁰Fr.L.Schoel. Op.cit., pp.189-190.

От друга страна, през втората половина на XIX в. старата враждебност на американците към някогашните им британски господари е до голяма степен превъзможната, но това не пречи на периодичното изостряне на връзките между двете държави заради териториални разногласия в една или друга точка на западното полукълбо и тихоокеанския басейн. В края на 1895 г. САЩ се намесват в полза на претенциите на Венецуела за някои територии по границата с Британска Гвиана и президентът Гроувър Кливлънд изпраща до Лондон остра нота, в която обвинява Обединеното кралство, че погазва доктрината Монроу. В Съединените щати дори се заговаря за война, но влиятелни кръгове и в двете страни отхвърлят идеята като абсурдна. В крайна сметка диспутът между Венецуела и Великобритания е уреден с посредничеството на САЩ по мирен начин, тъй като двете англосаксонски държави имат много повече и по-силни общи интереси, отколкото причини за конфликти помежду си.¹¹

В тези рамки балканската политика на САЩ в края на XIX и началото на XX в. се предопределя от връзките с Великобритания и съответно с Русия. Американските мисионери са изиграли несъмнено своята роля за симпатиите, с които Съединените щати гледат на освобождението на балканските християни от османска власт. Не по-малко съществено е и традиционното американско недоверие към имперските амбиции на британските консерватори. Резултатът е донякъде парадоксален – от една страна, САЩ гледат с одобрение на възникването на нови държави на Балканите, но от друга, са склонни да поддържат руските домогвания, които са маскирани с “освободителни” доводи, но всъщност са несъвместими със самото съществуване на Румъния и България като независими нации. Във Вашингтон сякаш не разбират или не искат да разберат, че за да завладее Цариград, Босфора и Дарданелите, Русия трябва да прегази най-напред Румъния и България или поне източните им краища.¹²

¹¹ A.Nevins, H.St.Commager, J.Morris. Op.cit., pp.359-361.

¹² П.Семерджиев. Руската империя и Съветският съюз в съдбата на България. Т.1. Ерусалим, Институт “Илия Тодоров Гаджев”, 2001, с.43-60; Пл.С.Цветков. Цит.съч., с.360-363.

Официалните дипломатически връзки на САЩ с България датират от края на 1901 г., когато американският пълномощен министър в Цариград Чарлс Дикенсън е назначен и за дипломатически агент в София. По-късно с тази функция са натоварени един подир друг пратениците на САЩ в Атина и Букурещ. Тази ситуация не се променя и след като България прогласява своята независимост на 22 септември (5 октомври) 1908 г. и след като Съединените щати признават тази независимост през март 1910 г. Едва на 10 декември 1914 г. специално назначеният извънреден пратеник и български пълномощен министър във Вашингтон Стефан Панаретов връчва акредитивните си писма на президента Уилям Тафт, а първата американска легация в София отваря врати чак през 1918 г., като за шарже д'афер е изпратен Чарлс Уилсън.¹³

Американските мисионери имат и главната заслуга за добрата информираност на правителството във Вашингтон за целите, които България иска да постигне в Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война. През 1917 г. Съединените щати оповестяват война на Германия, Австро-Унгария и Турция, но не и на България поради убеждението, че военните цели на София не са в разрез с американските интереси. Същевременно обаче мирните планове, които администрацията на президента Удроу Уилсън предлага, още преди САЩ да влязат в Първата световна война, изпъкват с готовността да се заплати на Русия с Цариград и Протоците за независимостта на Полша. Другояче казано, САЩ зачитат националните стремежи на българите, но в желанието си да угодят на Русия застрашават самото съществуване на Румъния и България като суверенни държави. Тази благосклонност към Русия изчезва чак подир болшевишкия преврат от 7 ноември 1917 г. 14-те точки за мир, които президентът Уилсън прокламира на 8 януари 1918 г., предвиждат освен всичко останало независимост за Полша, възвръщане на суверенитета на Белгия, Сърбия и Черна гора, изтегляне на чуждите войски от Русия и възможност за самостоятелно развитие на

¹³ Дипломатически отношения на България 1878-1988. София, Издателство на БАН, 1989, с.250-251.

нетурските народи в Османската империя, но не и предаването на Цариград, Босфора и Дарданелите на руснаците.¹⁴

На Парижката мирна конференция САЩ са всъщност единствената сила, която се опитва да зачете интересите на България, но в следващите години българите не правят фактически нищо, за да се възползват от този морален капитал. Вина за това има и изолационизмът, който неочаквано взима връх в Съединените щати след Първата световна война и който оставя Европа безпомощна пред тоталитарната агресия. Американците са събудени брутално от изолационистката си летаргия едва с японското нападение срещу Пърл Харбър на 7 декември 1941 г. Същевременно лекомислието, с което българската общественост се разделя със своята демокрация подир преврата от 19 май 1934 г., се придружава от все по-подчертано подценяване на американския фактор. Наистина на 1 март 1941 г. България няма друг избор, освен да се присъедини към Тристранния пакт начело с Германия, Япония и Италия, но бързината, с която София оповестява война на САЩ на 13 декември 1941 г., изцяло обвързва съдбата на страната с капризите на Хитлер и Сталин. За разлика от България, която се хвърля в безсмислена “символична” война срещу американците, но запазва дипломатическите си връзки с комунистическа Русия, Финландия участва дейно във военните операции срещу Сталин, но прави всичко възможно, за да поддържа и по-нататък дипломатическия си контакт със Съединените щати. Американското застъпничество несъмнено изиграва своята роля за спасяването на Финландия от съветска окупация. Макар и да са обречени в следващите десетилетия да бъдат част от руската “сфера на влияние”, финландците съумяват да опазят вътрешната си свобода, докато през септември 1944 г. България е окупирана от “червената армия”, за да се превърне в една от подопечните територии на Москва в Източна Европа. Така доктрината, разгласена от американския президент Хари Труман през 1947 г., издига надеждна преграда срещу

¹⁴ А.Пантев, П.Петков. САЩ и България по време на Първата световна война. София, “Наука и изкуство”, 1983; W.Langer. An Encyclopedia..., p.969; Encyclopedia of American Foreign Policy. Vol.2. New York, Charles Scribner’s Son, 1978, p.380.

съветизацията на Гърция и Турция, докато българите трябва да преживеят всичките ужаси на комунизма. Дали след половинвековен комунистически кошмар българите са научили урока, че антиамериканизмът е до голяма степен форма на национално самоубийство не само поради това, че САЩ са най-мощната държава в света, но най-вече поради общочовешката същина на основни американски ценности като правата на личността, свободата и демокрацията?¹⁵

THE UNITED STATES AND THE BALKANS AT THE END OF THE 19TH AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

(Summary)

Plamen S. Tzvetkov

By the end of the 19th century the United States was already a superpower and a mass democracy at the same time. Unlike Britain, the United States was in sympathy with the emancipation of the Balkan Christian nations from Ottoman rule, while a number of American missionaries played an important part in the national revival of the Bulgarians. On the other hand, though, the United States tended to underestimate Russia's endeavors to conquer Constantinople and the Straits, which would have inevitably led to the destruction of Romania and Bulgaria.

When the United States entered World War I in April 1917, Congress declared war on Germany, Austria-Hungary, and Turkey, but failed to do so with regard to Bulgaria, although the latter was also an ally of the Central Powers. Unfortunately, on the eve of World War II the Bulgarians abandoned quite irresponsibly their democratic form of government, which facilitated not only their alliance with Hitler, but also their precipitation to declare a "symbolic" on the USA after Pearl Harbor. The United States lost any interest in the fate of Bulgaria and nobody opposed Stalin, when he occupied the country in September 1944. It remains to be seen whether after 45 years of Communist rule the Bulgarians have finally learned their lesson, that anti-Americanism is in fact suicidal for a small nation.

¹⁵ В.Тошкова. България в балканската политика на САЩ 1939-1944. София, "Наука и изкуство", 1985; L.A.Puntila. Histoire politique de la Finlande de 1809 à 1955. Neuchâtel, Editions de la Vaconière, 1966, pp.138-211; W.Langer. An Encyclopedia..., p.1227; П.Кенеди. Цит.сч. Т.2, с.41; Дж.Хаков. История на Турция през XX век. София/Анкара, Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия/Център за проучвания "Ататюрк", 2000, с. 205-206.